جینۆسایدی نەرم وەک پرۆسە نەک ڕووداو: شیکاری سیاسەتەکانی بەغدا بەرامبەر هەرێمی کوردستان

پ.ی.د.ئاریان رەئوف عەزیز

د.ڕێبوار رؤوف حمەصالح

م.ی. شەن عثمان قادر

١. پوختە (Abstract)

ئەم توێژینەوەیە چەمکی ”جینۆسایدی نەرم“ (Soft Genocide) وەک چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ شیکارکردنی سیاسەتە سیستماتیک و یەک لەدوای یەکەکانی حکومەتی فیدراڵی عێراق بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان بەکاردەهێنێت. بە پشت بەستن بە مۆدێلی ”قۆناغەکانی جینۆساید“ی گریگۆری ستانتۆن. توێژینەوەکە بە وردی شیکاری ئەو ڕەفتار و گوتارە سیاسییانەی حکومەتی فیدراڵی عێراق دەکات بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان لە دوای ساڵی ٢٠٠٣، کە وەکو نیشانەکانی جینۆسایدی نەرم پێناسە دەکرێن. توێژینەوەکە دەیسەلمێنێت کە کردەوەکانی وەک پەکخستنی ماددە دەستوورییەکان، فشاری ئابووری (لەوانە بڕینی مووچە)، لاوازکردنی سیستەماتیکی دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستان ، گوتاری نامرۆڤکردن، و هێرشی سەربازی سنوردار، تەنها ململانێی سیاسیی ئاسایی نین. بەڵکو بەشێکن لە پرۆسەیەکی درێژخایەن کە ئامانجی لەناوبردنی بنەماکانی مانەوەی سیاسی، ئابووری و کولتووریی هەرێمی کوردستان-عێراقە. مێژووی جینۆساید لە عێراقدا (جینۆسایدی فەیلییەکان، بارزانییەکان، ئەنفال و کیمیابارانی هەڵەبجە) چوارچێوەیەکی مەترسیدارتر بەم کردە نەرمانە دەبەخشێت و وایان لێدەکات وەک درێژکراوەی هەمان لۆژیکی جینۆساید سەیر بکرێن، بەڵام بە ئامرازی جیاواز. توێژینەوەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دیاریکردنی ئەو کردانە وەک جینۆسایدی نەرم دەرفەتێکی گرنگ دەڕەخسێنێت بۆ ڕێگریکردن لە جینۆسایدی ڕەق-فیزیکی.

٢. پێشەکی (Introduction)

پاش ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣ و نووسینەوەی دەستووری هەمیشەیی لە ساڵی ٢٠٠٥، ئومێدێکی گەورە لەسەر دامەزراندنی دەوڵەتێکی دیموکراسی و فیدراڵی بۆ گەلانی عێراق، بەتایبەتی کورد، هەڵچنرا. دەستووری ٢٠٠٥ وەک ”پەیمانێکی کۆمەڵایەتی“ و بنەمایەک بۆ سیستەمی فیدراڵی و شەراکەتی ڕاستەقینە سەیر دەکرا، کە ماف و دەسکەوتەکانی کوردی تێدا چەسپێنرابوو. بەڵام، زۆری پێنەچوو گەشبینییەکان بەرەو لاوازی چوون، چونکە پارتە سیاسییە دەسەڵاتدارەکان لە بەغدا، بەتایبەتی دوای ساڵی ٢٠٠٥، وردە وردە دەستیان کرد بە پەکخستن و پشتگوێخستنی ئەو ماددە دەستوورییانەی پەیوەست بوون بە مافەکانی هەرێمی کوردستانەوە. ئەم مامەڵەکردنە، کە بەشێکی زۆری خەڵک وەک ململانێی سیاسی و یاسایی ئاسایی لەسەر دەسەڵات و سامان سەیری دەکەن، پرسیارێکی بنەڕەتی دروست دەکات: ئایا ئەم سیاسەتانەی بەغدا بەرامبەر هەرێمی کوردستان تەنها ململانێی سیاسیی ئاسایین، یان بەشێکن لە ستراتیژییەتێکی قووڵتر بۆ لەناوبردن یان لاوازکردنی قەوارەی هەرێمی کوردستان؟

ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات وەڵامی ئەم پرسیارە بداتەوە بە بەکارهێنانی چەمکی ”جینۆسایدی نەرم“ (Soft Genocide) وەک چوارچێوەیەکی شیکاری. تیۆرییەکانی جینۆساید، بەتایبەتی مۆدێلی ”قۆناغەکانی جینۆساید“ی گریگۆری ستانتۆن، پێشنیاری ئەوە دەکەن کە جینۆساید پرۆسەیەکی پەرەسەندووە و چەندین قۆناغ تێدەپەڕێنێت، نەک تەنها ڕووداوێکی کتوپڕ. لەم سۆنگەیەوە، توێژینەوەکە شیکردنەوە بۆ سیاسەتەکانی بەغدا – لە ڕێگەی نامرۆڤکردنی سیاسی، فشاری ئابووری، هەڵوەشاندنەوەی دامەزراوەیی، پەکخستنی ماددە دەستوورییەکانی پەیوەست بە مافەکانی هەرێمی کوردستان، و هێرشی سەربازی سنوردار. توێژینەوەکە بە پشت بەستن بە

میتۆدۆلۆژیی چۆنایەتی، شیکاریی کەیسی مێژوویی-سیاسی، و شیکاریی گوتار، مادده دەستوورییەکان، بڕیارەکانی دادگای فیدراڵی، یاساکانی بودجە، لێدوان و گوتارە سیاسییەکان، و ڕاپۆرتە نێودەوڵەتییەکان وەک کەرەستەی توێژینەوە بەکاردەهێنێت.

کێشەی توێژینەوە:

ئایا سیاسەتەکانی بەغداد بەرامبەر هەرێم وەک (پەکخستنی مادە دەستوریەکان, گوتاری سیاسی, هێرشی ملیشیاکان, بڕینی مووچە وبڕیارەکانی دادگای فیدراڵی) تەنها ململانێیەکی سیاسی و یاساییە لەسەر دەسەڵات و سامانی سروشتی، یان بەشێکە لە ستراتیژییەتێکی قووڵتر بۆ لەناوبردن یان لاوازکردنی قەوارەی هەرێمی کوردستان؟

• پرسیاری سەرەکی توێژینەوە: چۆن دەتوانین سیاسەتە سیستماتیکەکانی حکومەتی فیدراڵی عێراق بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان، کە بریتین لە پەکخستنی مادده دەستوورییەکان، فشاری ئابووری، گوتاری نامرۆڤکردن، و لاوازکردنی دامەزراوەیی، لە چوارچێوەی چەمکی 'جینۆسایدی نەرم'دا شی بکەینەوە، بە پشت بەستن بە قۆناغەکانی مۆدێلی جینۆسایدی گریگۆری ستانتۆن، و چ کاریگەرییەکی درێژخایەنیان لەسەر مانەوەی قەوارەی هەرێم هەیە، بەتایبەتی لە سۆنگەی مێژووی جینۆساید لە عێراقدا؟"

گریمانەی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە گریمانەی ئەوە دەکات کە سیاسەتەکانی بەغداد لە ڕێگەی نامرۆڤکردنی سیاسی، فشاری ئابووری، هەڵوەشاندنەوەی دامەزراوەیی، پەکخستنی مادە دەستوریەکانی پەیوەست بە مافەکانی هەرێمی کوردستان لە دەستوری عێراقی ٢٠٠٥، وهێرشی سەربازی لە ڕێگەی درۆن، پێناسەی "جینۆسایدی نەرم"ی بەسەردا جێبەجێ دەبێت، کە بریتییە لە قۆناغەکانی پێش جینۆسایدی فیزیکی و ئامانجی لەناوبردنی بنەماکانی ژیانی نەتەوەیی و لاوازکردن و هەڵوەشاندنەوەی قەوارەی هەرێمی کوردستانە.

گرنگیی توێژینەوە: ئەم توێژینەوەیە لە سێ ڕەهەندەوە گرنگە:

- ئەکادیمی: توێژینەوەکە شیکارێکی ورد و چۆنایەتی بۆ دیاردەیەکی سیاسی ئاڵۆز و مەترسیدار پێشکەش دەکات، کە زۆرجار بەهۆی جیاوازیی لەگەڵ تێگەیشتنی نەریتی بۆ جینۆساید، پشتگوێ دەخرێت یان بە هەند وەرناگیرێت. ئەمەش دەتوانێت ڕێگایەک بکاتەوە بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لەسەر ئەو فشار و سیاسەتانەی کە لە ژێر ناوی "ململانێی ئاسایی"دا ئەنجام دەدرێن، بەڵام مەترسیی جینۆسایدیان لەسەرە.
- سیاسی: هۆشدارییەکی جدیی دەخاتە ڕوو بۆ بڕیاربەدەستان و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی سەبارەت بە مەترسییەکانی ئەم سیاسەتانە و گرنگیی پابەندبوون بە پرەنسیپەکانی فیدراڵیزم و ڕێگریکردن لە توندوتیژیی زیاتر.
- مرۆیی: کاریگەرییە قووڵەکانی فشاری ئابووری و گوتاری نامرۆڤکردن لەسەر ژیان و شکۆی مرۆیی هاووڵاتیانی کوردستان دەخاتەڕوو، داوای پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و بەرزکردنەوەی دەنگی قوربانیان دەکات.

پەیکەری توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە دابەش بووە بەسەر چوار بەشی سەرەکیدا. بەشی یەکەم (پێشەکی) کێشەی توێژینەوە، پرسیاری سەرەکی، تیزی سەرەکی و گرنگیی توێژینەوەکە دەخاتەڕوو. بەشی دووەم (چوارچێوەی تیۆری و پێداچوونەوەی ئەدەبیات) چەمکی " جینۆساید وجینۆسایدی نەرم" دەناسێنێت و پەیوەندییەکانی لەگەڵ مۆدێلی "قۆناغەکانی جینۆساید"ی گریگۆری ستانتۆن ڕوون دەکاتەوە. بەشی سێیەم (میتۆدۆلۆژیای توێژینەوە) ڕێباز و شێوازی توێژینەوەی چۆنایەتی، سەرچاوەکان، و شێوازی شیکارکردنی داتا ڕوون دەکاتەوە. بەشی چوارەم (جینۆسایدی نەرم لە هەرێمی کوردستان: شیکاریی دۆخەکە) شیکارێکی ورد بۆ سیاسەتەکانی بەغدا دەکات بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان، لەوانە پەکخستنی مادده دەستوورییەکان، فشاری ئابووری، گوتاری نامرۆڤکردن، و لاوازکردنی دامەزراوەیی، وەک قۆناغەکانی جینۆسایدی نەرم. لە کۆتاییدا، توێژینەوەکە دەرئەنجامەکان و پێشنیارەکان دەخاتەڕوو.

٣. چوارچێوەی تیۆری

٣.١. چەمکی جینۆساید لە یاسای نێودەوڵەتیدا:

چەمکێکی فرە ڕەهەند و ئاڵۆزە , زاراوەی "جینۆساید" بۆ یەکەمجار لەلایەن ڕافائیل لێمکین لە کتێبەکەیدا بە ناوی "حوکمی میحوەر لە ئەورووپای داگیرکراودا"، کە لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٤٤بڵاوکرایەوە، بەکارهات. دواتر بنەما یاساییەکانی لە ڕێککەوتننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ قەدەغەکردن و سزای تاوانی جینۆساید لە ساڵی ١٩٤٨ دارێژراوە .

لە ماددەی دووی ڕێککەوتننامەی قەدەغەکردنی جینۆساید لە ساڵی ١٩٤٨ جینۆسایدی پێناسە کردووە کە: (بریتییە لە کوشتن، ئەشکەنجەدانی جەستەیی وهزری، خستنەژێرباری مەترسیدار بۆ لەناوبردنی گرووپێک، ڕێگریکردن لە زاوزێ و زۆربوون لەنێو ئەندامانی گرووپەکەدا، ڕاگواستنی منداڵانی ئەو گرووپە بۆ گرووپێکی دیکە بەزۆر، هەموو ئەم کردەوانە بۆ لەناوبردنی گرووپ و کۆمەڵێک، کە هەموویان یان بەشێکیان بگرێتەوە) [١].

بەهۆی جددییەتی تاوانی جینۆسایدەوە، یاسای نێودەوڵەتی

١ ویلیم أ. شاباس، اتفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها, United Nations Audiovisual Library of International Law, ص١.

پێگەیەکی تایبەتی پێبەخشیوە و بە قێزەونترین، دڕندانەترین و گەورەترین تاوانەکانی داناوە. جارێکی تریش ئەم تاوانەی لە سیستەمی ڕۆما (ڕێککەوتننامەی ڕۆما) خستوەتە روو، هەمان پێناسەی جینۆسایدی لەخۆگرتووەتەوە وجەختی لە ئەو تاوانانە داناوە کە لێیەوە سەرچاوە دەگرن[٢].

ڕەشنوسی دەقەکە بە هاوکاری سێ شارەزا (ڕافائیل لێمکین، ڤێسپاسیان بێلا، و هێنری دۆنیدیو دی ڤابەر) ئامادەکرابوو، پێناسەی جینۆساید کە لە ماددەی دووەمدا هاتووە، تەنها داڕشتنێکی زۆر کورتکراوەی ئەو دەقەیە کە لەلایەن شارەزایانی سکرتارییەتی گشتییەوە ئامادەکرابوو، ئەوان جینۆسایدیان دابەشکردبوو بۆ سێ پۆل: جینۆسایدی فیزیکی، بایۆلۆجی، و کولتووری. هەربۆیە بە تێپەڕبوونی کات کۆمەڵێک بانگەواز بۆ فراوانکردنی سنووری پێناسەکە کراوە لەلایەن شارەزایان، بەڵام سەرەرایی ئەو داخوازیانە پێناسەکە بەردەوام بووە و هیچ گۆڕانکارییەکیش لە بەڵگەنامەدا نەهاتە بوون[٣].

٣.٢. مۆدێلی قۆناغبەندیی جینۆساید و چەمکی "جینۆسایدی نەرم":

لە چوارچێوەی ئەو بانگەواز و هەوڵانەی کە دەدران بۆ ڕێگری کرد لە جینۆسایکردن, گریگۆری ستنانتۆن لە ساڵی ١٩٩٨ مۆدێلێکی بۆ قۆناغبەندی جینۆساید پێشکەشکرد[٤], پاشان چەند جارێک نوێ کرایەوە، ئەم مۆدێلە چوارچێوەیەکی ئەکادیمییە بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتی ڕوودانی جینۆساید و پەرەسەندنی بە تێپەڕبوونی کات. ئەم مۆدێلە یارمەتیدەرە بۆ ناسینەوەی نیشانەکانی سەرەتایی و هەوڵدان بۆ ڕێگریکردن لێی. ستانتۆن، کە توێژەرێکی دیارە لە بواری جینۆساید، پێشنیار دەکات کە جینۆساید پرۆسەیەکە و بەچەندین قۆناغ تێدەپەڕێنێت، نەک تەنها ڕووداوێکی تاکەکەسی. مەبەست لەپێشکەشکردنی ئەم مۆدێلە ئەوەیە کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوەکان بتوانن نیشانەکانی جینۆساید بناسنەوە و هەوڵی ڕێگریکردن لێی بدەن پێش ئەوەی بگاتە قۆناغی قڕکردن[٥]. پێویستە بگوترێت کە ئەم قۆناغانە هەمیشە بە ڕیزبەندییەکی ڕێک ڕوونادەن و هەندێکیان دەکرێت هاوکات ڕووبدەن یان دووبارە ببنەوە.

٢ ضياء كاظم جلود, الإبادة الجماعية في القانون الدولي (أركان الجريمة وخصائص المحكمة الجنائية الدولية), مجلة العلوم الإنسانية والطبيعية, المجلد (٦) العدد (٩), سبتمبر ٢٠٢٥, ص٦٢٧.

٣ ويليم أ. شاباس مصدر السابق, ص ٢-٤.

4 Stanton, Gregory. «The seven stages of genocide.» Genocide Studies Program 1998 (1998): 1.7-

5 Kmeid, Amani. The eight stages of genocide 20th century genocides according to gregoery stanton's criteria, A Thesis submitted to the University of Arizona, 2018, p 1.

لێرەدا کورتەیەکی هەر یەکێک لە قۆناغەکان خراوەتە ڕوو[٦]:

١. پۆلێنکردن (Classification): ئەمە یەکەم هەنگاوە، کە تێیدا خەڵک دابەش دەکرێن بۆ "ئێمە" و "ئەوان". جیاوازییەکان وەک نەتەوە، ڕەگەز، ئایین یان ئایدیۆلۆژیا بەکاردەهێنرێن بۆ جیاکردنەوەی کۆمەڵگا.

٢. هێماکردن (Symbolization): گرووپە جیاوازەکان بە نیشانە یان ناوێکی تایبەت نیشانە دەکرێن. ئەمە دەتوانێت جلی تایبەت، کارتی ناسینەوە، یان تەنانەت تاتۆکردن بێت. نموونەی دیار ئەستێرەی زەردی داوەدە کە جوولەکەکان ناچار کران لە سەردەمی هۆڵۆکۆستدا لەبەری بکەن.

٣. جیاکاری (Discrimination): لەم قۆناغەدا، یاسا و دەستوور و دەسەڵاتی سیاسی بەکاردەهێنرێن بۆ بێبەشکردنی گرووپێکی دیاریکراو لە مافەکانیان. ئەوان لە مافی هاوڵاتیبوون، کار، یان تەنانەت خوێندن بێبەش دەکرێن.

٤. نامرۆڤکردن (Dehumanization): ئەمە قۆناغێکی مەترسیدارە کە تێیدا گرووپی قوربانی بە "نامرۆڤ" وەسف دەکرێت. ئەوان بە گیانلەبەر، نەخۆشی، یان شتێکی تر وەسف دەکرێن کە شایەنی ژیان نییە. ئەمە وا دەکات خەڵک ئاسانتر بتوانن ئازاریان بدەن یان بیانکوژن.

٥. ڕێکخستن (Organization): جینۆساید هەمیشە ڕێکخراو و بە بەرنامەیە. حکومەت یان گرووپێکی توندڕەو یەکە سەربازی و پۆلیسی دروست دەکەن بۆ جێبەجێکردنی پلانەکانی قڕکردن.

٦. جەمسەرگیری (Polarization): توندڕەوەکان گرووپە میانڕەوەکان لەناودەبەن و هەوڵدەدەن دابەشبوونەکە توندتر بکەن. دەستگیرکردن و کوشتنی میانڕەوەکان باوە لەم قۆناغەدا.

٧. ئامادەکاری (Preparation): لەم قۆناغەدا، پلانەکان بۆ "چارەسەری کۆتایی" یان پاکتاوکردن دادەڕێژرێن. کەمپەکانی گرتن دروست دەکرێن، چەکەکان کۆدەکرێنەوە، و هێزەکان ڕاهێنانیان پێدەکرێت.

٨. چەوساندنەوە (Persecution): قوربانییەکان دەستگیر دەکرێن، دەبردرێنە کەمپەکان، و موڵک و ماڵیان لێزەوت دەکرێت. ئەوان لە ژێر مەترسی کوشتندا دەژین و زۆرجار بە زۆر کار دەکەن یان ئەشکەنجە دەدرێن.

٩. قڕکردن (Extermination): ئەمە ئەو قۆناغەیە کە تێیدا کوشتنی بەکۆمەڵ ڕوودەدات. لەم قۆناغەدا، زۆربەی قوربانییەکان دەکوژرێن، بە سیستەماتیکی و بە شێوەیەکی بەرفراوان.

6 Stanton, Gregory H. «Genocide Watch.» 8 Stages of Genocide (2013).,p1-2.

١٠. حاشاکردن (Denial): دوای ئەوەی جینۆسایدەکە کۆتایی دێت، ئەنجامدەران حاشا لە ڕووداوەکان دەکەن و بەڵگەکان دەشارنەوە. ئەوان قوربانییەکان تاوانبار دەکەن یان دەڵێن ژمارەی کوژراوەکان کەمتر بووە.

لەم سۆنگەیەوە وروانگەی ستەیجەکانی گریگۆری ستنانتۆن, پێناسەیەک خراوەتە روو بۆ جینۆساید کە جەخت لەسەر پۆلێنکردنی جینوساید ئەکات بۆ دوو قۆناغ (جینۆسایدی نەرم Soft Genocide) و(جینۆسایدی قورس- Hard genocide), چونکە وای دەبینێت ئەم رێکەوتنامە ناتوانێت رێگری لەجینۆسایدکردن بگرێت, کە ئامانجی سەرەکی رێکەوتنامەی ساڵی ١٩٤٨ی تایبەت بە جینۆسایدە, هەربۆیە جیاکردنەوەی جینۆساید بۆ دوو ئاست رەنگە ئەو کێشەیەمان بۆچارەسەر بکات, ئەوانیش پۆلێنکردنی جینۆسایدە بۆ(جینۆسایدی نەرم Soft Genocide-) کە بریتیە لە کۆمەڵێک سیاسەت و پراکتیکی سیستەماتیک کە هەموو ئەو رەفتارانە لەخۆ دەگرێت پێش جینۆسایدی جەستەی روودەدەن وەک کۆی ئەو قۆناغانەی کە زەمینەسازی دەکەن و لەخۆیاندا کوشندەن, بەڵام فیزیکی نین کە ئامانجیان تواندنەوەی ناسنامە، زمان، کولتوور و بوونی نەتەوەیی گرووپێکی دیاریکراوە بە درێژایی کات، بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژی راستەوخۆ یان کۆمەڵکوژی فیزیک. ئەمە دەتوانرێت ببەسترێتەوە بە قۆناغەکانی ١ تا ٧ی گریگۆری ستانتۆن: (پۆلێنکردن، نامرۆڤکردن، رێکخستن، جەمسەرگیری، هتد.).[٧]

بەڵام (جینۆسایدی قورس- Hard genocide) کردەیی لەناوبردنی فیزیکی لەخۆ دەگرێت, ئەمە دەتوانرێت ببەسترێتەوە بە قۆناغەکانی ٨ تا١٠ی گریگۆری ستانتۆن. ئەم پۆلێنکردنە رەنگە یارمەتیمان بدات لە رێگریکردن لە جینۆساید چونکە ئەوکات لەو حاڵەتانەی کە جینۆسایدی نەرم ئەنجام دەدرێت ئاسانتر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە دۆخەکە ئاگاداردەکرێت وناچار ئەکرێت بێتە وەڵام بۆ ئەوەی جینۆسایدی فیزیکی روونەدات. ئەگەر ئەم دابەشکردنە نەبێت رێکەوتنامەکە تەنها بۆ دۆخی دوای رودانە و ناتوانێت رێگری بکات.[٨]

دەرئەنجامی خوێندنەوەی پرۆسەکانی جینۆسایدکردنی گەلی کورد لە عێراق جینۆسایدکردنی (فەیلیەکان وبارزانیەکان وشاڵاوەکانی ئەنفال وکیمیابارانی هەڵەبجە) لەلایەن رژێمی بەعس لە عێراق, هەروەها مانەوەی هەندێک رەفتار وسیگناڵەکانی جینۆساید لە دوای روخانی رژێمی بەعس لە عێراق لە دوای ساڵی ٢٠٠٣, لە بەشی دووەمی ئەم توێژینەوە لە روانگەی تێزی جینۆسایدی نەرم, رەفتارەکانی بەشێک لە سیاسیەکانی عێراق وکابینە وەزاریەکانی حکومەتی فیدراڵی لە عێراق دەخەینە روو.

٤. میتۆدۆلۆژیای توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە پەیرەوی رێبازی چۆنایەتی دەکات بۆ تێگەیشتنێکی قووڵ لە پرۆسەی "جینۆسایدی نەرم" کە لە سیاسەتەکانی حکومەتی فیدراڵی عێراقدا بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان رەنگی داوەتەوە. ئەم رێبازە، کە جەخت لەسەر لێکدانەوەی ناوەڕۆک و تێگەیشتن لە چوارچێوە دەکات، گونجاوە بۆ شیکارکردنی دیاردە ئاڵۆزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان.

٤.١. شێوازی توێژینەوە:

توێژینەوەکە بە شێوازی شیکاریی کەیسی مێژوویی-سیاسی جێبەجێ دەکرێت، کە هەرێمی کوردستانی-عێراق وەک کەیسی سەرەکی هەڵدەبژێرێت بۆ شیکارکردنی سیاسەتەکانی پاش ٢٠٠٣، لەگەڵ رەچاوکردنی مێژووی جینۆسایدەکانی پێشوو. هاوکات، شیکاریی گوتار (Discourse Analysis) بەکاردەهێنرێت بۆ لێکدانەوەی زمان و دەربڕینە سیاسییەکان کە گوتاری نامرۆڤکردن و پۆلێنکردن بەرامبەر بە کورد لەخۆدەگرن، بەتایبەتی لە لێدوانەکانی بەرپرسان و ناو میدیادا.

٤.٢. کۆکردنەوەی داتا: داتاکان لە چەندین سەرچاوەی سەرەکی و لاوەکی کۆدەکرێنەوە:

- سەرچاوە سەرەکییەکان: دەستووری عێراق (٢٠٠٥)، یاساکانی بودجە، بڕیارەکانی دادگای فیدراڵی، لێدوان و گوتاری بەرپرسانی عێراقی، راپۆرتی رێکخراوە نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکان، وتاری میدیایی و زانیاری سەبارەت بە هێرشە سەربازییەکان.
- سەرچاوە لاوەکییەکان: کتێب و توێژینەوە ئەکادیمییەکان سەبارەت بە جینۆساید، قۆناغبەندی جینۆساید، و پەیوەندییەکانی بەغدا-هەولێر.

٤.٣. شیکارکردنی داتا:

داتای کۆکراوە بە پێی چوارچێوە تیۆرییەکەی توێژینەوەکە (واتا چەمکی "جینۆسایدی نەرم" کە لە قۆناغەکانی ١ تا ٧ی مۆدێلی جینۆسایدی گریگۆری ستانتۆنەوە سەرچاوە دەگرێت) شیدەکرێتەوە. پرۆسەی شیکارەکە بریتییە لە:

- کۆدکردنی ناوەڕۆک: دەستنیشانکردنی ئەو سیاسەت، لێدوان، و کردەوانەی کە دەکەونە چوارچێوەی قۆناغەکانی پۆلێنکردن، جیاکاری، نامرۆڤکردن، و لاوازکردنی دامەزراوەیی.
- بەستنەوە بە تیۆر: لێکدانەوەی چۆنیەتی ئەم سیاسەتانە لە خستنەڕووی نیشانەکانی "جینۆسایدی نەرم" و کاریگەرییەکانیان لەسەر مانەوەی قەوارەی هەرێم، لەگەڵ رەچاوکردنی رەهەندی مێژوویی جینۆساید لە عێراقدا.

٧ ئاریان رەئوف عزیز, مووچەبڕین و گوتاری داماڵین لە مرۆڤبوون وەک ئامانجێ بۆ جینۆسایدی نەرم(Soft Genocide), رۆژنامە کوردستانی نوێ , ژمارە (٩٤٤٨) لە ٢٠٢٥/٧/٧, ل٦٧.

٨ هەمان سەرچاوە, ل٦٧.

٥. جینۆسایدی نەرم لە هەرێمی کوردستان: شیکاریی کەیسەکە
لەدوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس لە عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣, گەلانی عێراق دڵخۆشبون بەوەی ڕزگاریان بوە لە سیستەمێکی ستەمکار کە چەندین تاوانی گەورەی دژ بە گەلی وڵاتەکە ئەنجامداوە, لەو چوارچێوەدا کورد لە عێراق ئومێدی گەورەی هەبوو کە لە سیستەمێکی ستەمکار ڕزگاری بووە کە چەندین جار جینۆسایدی کردووە. ئومێدی کورد بە دەوڵەتی نوێی عێراق زیاتر بوو دوای تەواوبونی ڕاپرسی لە سەر دەستوری عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥ کە بەشێکی زۆر لەمافەکانی تێدا نوسرابویەوە. بەڵام زۆری پێنەچوو پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکان لە بەغداد لە مامەڵەکردن لەگەڵ کورد و مافە دەستوریەکانی وردە وردە کەوتنە سەر ڕێی دەسەڵاتە ستەمکارەکانی تری پێشووی عێراق. لەم بەشەدا بەڕوانین لە ڕەفتار و گوفتاری بەشێک لە دەسەڵاتدانی عێراق لە بەغداد, خوێندنەوەیان بۆ دەکەین لە ڕوانگەی جینۆسایدی نەرمەوە .

قۆناغبەندیەکەی گریگۆری ستانتۆن وەک چوارچێوەیەک وایە بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتی پەرەسەندنی جینۆساید، نەک وەک پرۆتۆکۆڵێکی ناچاری. قۆناغەکانی ١ تا ٧ی گریگۆری ستانتۆن[٩] (پۆلێنکردن، هێماسازی، ناکۆکی، نامرۆڤکردن، ڕێکخستن، جەمسەرگیری، ئامادەکاری)[١٠] زۆر گرنگن, چونکە نیشانەکانی سەرەتایی جینۆسایدیمان پێدەناسێنێت, زۆرجار لەم قۆناغانەدا جینۆساید دەست پێدەکەن، بەڵام لەوانەیە زۆر (نەرم و نادیار) بن یان وەک کێشەی ئاسایی کۆمەڵایەتی یان سیاسی سەیر بکرێن. هەربۆیە ئەم قۆناغانە ئەوانەن کە زۆرترین دەرفەت دەرەخسێنن بۆ ڕێگریکردن لە جینۆساید، چونکە هێشتا نەگەیشتۆتە قۆناغەکانی کوشتنی بەکۆمەڵ. هەربۆیە لەم تێزەدا ئەو حەوت قۆناغەمان لە چوارچێوەی جینۆسایدی نەرمدا پۆلێنکردوە. کە ئامانجی سەرەکی ئەوەیە نیشانەکانی سەرەتایی جینۆساید بناسرێتەوە و ڕێگری لێبکرێت پێش ئەوەی بگاتە قۆناغی کۆتایی. ئەمەش بنەمایەکی گونجاو بۆ مامەڵکردن و خوێندنەوەی ڕەفتارەکانی دەسەڵاتدارانی بەغداد بەرامبەر بەهەرێمی کوردستان, لەوانەش (پەکخستنی مادە دەستوریەکان,فشاری ئابووری, گوتاری نامرۆڤکردن, لاوازکردنی سیستماتیکی دامەزراوەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان, فشاری سەربازی وتێکدانی ئاسایش).

٥.١ پەکخستنی مادە دەستوورییەکان: (قۆناغی جیاکاری(Discrimination-

نووسینەوەی دەستووری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥، وەرچەرخانێکی مێژوویی بوو لە پرۆسەی سیاسیی عێراقی نوێدا.

٩ ئاریان ڕەئوف عزیز, سەرچاوەی پێشوو, لا٦.

10 Stanton, Gregory H, op cit,p 1-4.

ئەم دەستوورە کە بە "پەیمانێکی کۆمەڵایەتی" لە نێوان پێکهاتە سەرەکییەکانی عێراق (کورد، شیعە، سوننە) دادەنرا، بەرهەمی هاوپەیمانیی سیاسیی نێوان کورد و شیعە بوو بۆ دامەزراندنی سیستمێکی دیموکراسی و فیدراڵی لە عێراق. کورد ڕۆڵێکی سەرەکیی گێڕا لە داڕشتن و تێپەڕاندنی دەستوورەکەدا و لە بەرامبەردا کۆمەڵێک ماف و دەسکەوتی گرنگی بەدەستهێنا لە ناو مادەکانی دەستوور چەسپێنران. هەربۆیە دەتوانین بڵێین دەستووری عێراق لەسەر بنەمای فیدراڵیزم و هاوبەشی ڕاستەقینە نوسرایەوە، ئەمە تەنها دابەشکردنی دەسەڵات نەبوو، بەڵکو میکانیزمێک بوو بۆ پێکەوەکارکردن و هاوبەشیکردن و دووبارە نەکردنەوەی تەجروبەکانی دەسەڵاتەکانی پێشووتر لە عێراق، بەڵام لە دوای ساڵی ٢٠٠٥ و گرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن هێزە شیعەکانەوە، جێبەجێکردنی ئەم مادە دەستوورییانە ڕووبەڕووی ئاستەنگی گەورە بووەوە. بۆنمونە:

٥.١.١. مادەی ١٤٠ و ناوچە کێشە لەسەرەکان: زۆرینەی هێزە شیعەکان ڕەزامەندییان لەسەر ئەم مادەیە نیشاندا. ڕەزامەندیان لەسەر ئەم مادە زیاتر تاکتیکێکی سیاسی بوو بۆ ڕازیکردنی کورد و تێپەڕاندنی دەستوور و دڵنیابوون لەوەی کورد بەشداری لە عێراقی نوێدا بکات وەک سونەکان بایکۆت نەکەن. هەربۆیە ئەو مادەیە پێش جێبەجێکردنی پەکخرا و جێبەجێ نەکرا تاکو ئێستاش، ئەمە لە کاتێکدا یەکێک بوو لەومادە گرنگانەی بەشێک لەو مافانەی بۆ کورد دەگەڕاندنەوە کە دەسەڵاتەکانی تری پێشووی عێراق لە کوردیان زەوت کردبوو. هەربۆیە بە سەدان هاووڵاتی کورد کە لەلایەن دەسەڵاتی بەعسیەکانەوە زەوی وزاریان لێ زەوتکرابوو لە چوارچێوەی سیاسەتی بەعەرەبکردن درابون بە خەڵکانی عەرەبی هاوردە , دوای ئەوەی ڕژێمی بەعس لە ناوچە کوردیەکان نیشتەجێی کردن. بە ئێستاشەوە زەوی و زارەکانیان بۆ نەگەڕاوەتەوە. بەشێکیشیان ڕووبەڕوی دادگا کراونەتەوە بە پاساوی داگیرکردنی زەوی عەرب[١١] .

٥.١.٢. مادەی ٦٥ (ئەنجومەنی ئیتحادی): ناوەڕۆکی ئەم مادەیە باس لە پێکهێنانی ئەنجومەنێکی یاسادانان دەکات کە نوێنەرایەتیی هەرێم و پارێزگاکان بکات. ئەم ئەنجومەنە لەلایەن کوردەوە وەک گەرەنتییەک بۆ پاراستنی مافەکانی وقەوارەی هەرێمی کوردستان سەیر دەکرا. چونکە دەیتوانی هاوسەنگی هێز لەگەڵ ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق (کە زۆرینەی شیعەیە و عەرەبە) ڕابگرێت و ڕێگر بێت لە دەرکردنی یاسای دژ بەهەرێمی کوردستان[١٢] .

١١ کوردستان ٢٤, جووتیارانی کورد لە کەرکووک لەلایەن دادگا و هێزە ئەمنییەکانەوە ڕێگرییان لێ دەکرێت, لەرێکەوتی ٢٠٢٥/٩/٥ ئەم بەستەرە بەسەرکراوەتەوە : https://www.kurdistan٢٤.net/ckb/story/٨٦١٠٨٠

١٢ عدنان قادر عارف, تعطيل السلطتني التشريعية والتنفيذية لدستورجمهورية العراق لسنة ٢٠٠٥, مجلة الجامعة العراقية, العدد (٥١ج٢), ٢٠٢١, ص٣٧٢.

ئەو حکومەتانەی کە لە دوای ٢٠٠٥ لە عێراق پێکهاتون نەک تەنها ئەم ماددانەی دەستوریان پشتگوێ خستوە، بەڵکو بە پێچەوانەشەوە هەندێک لە دەقەکانی دژ بە کورد بەکاردەهێنرێت یان کورد بە پێشل کردنی دەستور تۆمەتباردەکرێت. ئەمەش نموونەیەکی ڕوونی ئەو ویستە سیاسییەیە کە نایەوێت سیستمی فیدراڵی بە کردەیی بچەسپێت و مافەکانی کورد بگەڕێنێتەوە بۆیان، هەربۆیە دەتوانین بڵێین نیەتی هێزە شیعەکان هەر لەسەرەتاوە بۆ جێبەجێکردنی مافەکانی کورد سیفەتێکی نەرێنی بوو.

٥.١.٣. ماددەی ١١٢ (سیاسەتی نەوت و غاز): لە ماددەکەدا بە ئاشکرا ئاماژەی داوە بە هاوبەشی کەدەبێت حکومەتی ئیتحادی و هەرێم و پارێزگاکانی خاوەن سامانی نەوت سیاسەتی نەوت دابرێژن (حکومەتی فیدراڵی و حکومەتەکانی هەرێم و پارێزگا بەرهەمهێنەرەکان پێکەوە سیاسەتی ستراتیجی پێویست بۆ پەرەپێدانی سامانی نەوت و گاز بە شێوەیەک دادەڕێژن کە بەرزترین قازانج بۆ گەلی عێراق بەدەستبهێنێت و بە وەرگرتنی نوێترین تەکنەلۆجیا و بنەماکانی بازاڕ و هاندانی وەبەرهێنان)[١٣]. بەڵام حکومەتی فیدراڵی و هێزە شیعیەکان دەرکردنی یاسای ئیدارەدانی نەوت و غاز پشتگوێ دەخەن، ئەم "بۆشاییە یاساییە" بە ئەنقەست هێڵراوەتەوە تا بتوانرێت قۆرغی سیاسەتی نەوت لە دەسەڵاتی بەغداد بەتەنها بمێنێتەوە[١٤] کە ئەمەش پێچەوانەی دەستورە.

٥.٢. فشاری ئابووری وەک "سەپاندنی بارودۆخی سەختی ژیان" (قۆناغی چەوساندنەوە - Persecution)

لەمادەی ٢ ڕێکەوتننامەی ڕێگریکردن لە جینۆسایدی لە ساڵی ١٩٤٨ لەخاڵی (ج): هاتوە "بە ئەنقەست سەپاندنی بارودۆخێکی ژیان بەسەر گرووپەکەدا کە حیسابی ئەوەی بۆ کرابێت ببێتە هۆی لەناوچوونی فیزیکی) بەیەکێک لە کردەکانی جینۆساید ناساندوە، ئەگەر لە سۆنگەی ئەم خاڵەوە بڕوانین، ئەوا ماوەی چەند ساڵێکە لە ڕێگەی فشاری ئابووریەوە بارودۆخێکی سەخت بەسەر هاوڵاتیانی هەرێمدا سەپێنراوە لەوانەش :

٥.٢.١. کەمکردنەوە و بڕینی پشکی بودجەی هەرێم: پرسی پشکی بودجەی هەرێمی کوردستان لەسەرەتای ساڵی ٢٠٠٥ ەوە هەمیشە کێشەی بۆ دروستکراوە تاکو ئێستاشی لەگەڵ بێت کێشەکانی چارەسەر نەکراون، لە ساڵی ٢٠٠٦ بودجەی هەرێمی کوردستان لە چوارچێوەی بودجەی گشتی عێراق هەموو ساڵێک گرفتی بۆ دروستکراوە و کەمکراوەتەوە، بۆنموونە لەمبارەیەوە باقر جەبر صولاغ وەزیری دارایی حکومەتی ئیتحادی لە چاوپێکەوتنێکیدا لە کەناڵی (العراقیة الاخباریة)و لە یاداشتەکانیدا بە شانازیەوە دەڵێت ئێمە بوین پشکی بودجەی هەرێمی کوردستانمان لە ١٧٪ کەمکردوەوە بۆ ١٢٪[١٥]. ئەمە لەکاتێکدا لەم قۆناغەدا شیعەکانی عێراق لە گەڵ سونەدا لە جەنگێکی تایفەگەری پرۆکێنەردا بوون لە جیاتی ئەوەی هاوسۆزی کورد بۆخۆیان بەدەست بهێنن، بەڵام شێلگیریانە هەوڵی کەمکردنەوەی پشکی هەرێمیان دەدا. ئەمە نمونەیەکی بچوکە لەو هەوڵە هەمیشەیانە کە لە کابینەکانی حکومەتی فیدراڵیدا هەبوون، ئەم سیاسەتە بەردەوام بوو تاگەیشتە ساڵی ٢٠١٤ بە تەواوەتی بودجەیان لە هەرێمی کوردستان بڕی[١٦] تا ساڵی ٢٠٢٠، لە دوای ساڵی ٢٠٢٠ شەوە تاکو ئێستا کێشەکان چارەسەر نەکراون و هەر جارەو بە بیانویەک موچەی فەرمانبەران و بودجەی حکومەتی هەرێمیان بڕیوە، بۆنموونە لە ساڵی ٢٠١٤- ٢٠٢٠ بە پاساوی ئەوە بوو هەرێمی کوردستان نەوت دەفرۆشێت، بەڵام خۆ لە دوای بڕیاری دادگای پاریس لە ٢٠٢٣/٣/٢٥ هەرێمی کوردستان ناتوانێت نەوت لە ڕێگەی بۆری نەوتەوە بفرۆشێت[١٧]، بەڵام هێشتا کێشەی موچەی فەرمانبەرانی هەرێمی کوردستان و بودجەی هەرێمی کوردستان لەلایەن بەغدادەوە کێشەی بۆ دروست دەکرێت . بۆیە هەرێمی کوردستانیان خستە دۆخێکی خراپەوە و سەرئەنجام لێکەوتەی ئابووری خراپی لەسەر دۆخی گوزەرانی فەرمانبەران و هاوڵاتیان لەهەرێمی کوردستان دروستکردوە.

٥.٢.٢. بڕینی مووچە وەک ئامرازێکی نامرۆڤکردن:

فشاری ئابووری (بڕینی موچە و بودجە) : یەکێک لە توخمە سەرەکییەکانی نامرۆڤکردن، مامەڵەکردنی مرۆڤە وەک ئامرازێک بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی تر[١٨]. هەربۆیە فشاری ئابووری یەکێکە لە کاریگەرترین شێوازەکانی نامرۆڤکردن، چونکە بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژیی فیزیکیی ڕاستەوخۆ، دەتوانێت کۆمەڵگایەک لە بنەماکانی ژیان و شکۆی مرۆیی داماڵێت. لە هەمان کاتدا، پرۆسەی نامرۆڤکردنیش زەمینە خۆش دەکات و پاساوی ئەخلاقی دەدات بە دەستی بڕیاربەدەستان بۆ ئەوەی بتوانن ئەو فشارە ئابوورییە بسەپێنن.

لەم کەیسەدا، مووچە کە سەرچاوەی سەرەکی ژیان و پاراستنی شکۆی مرۆییە بۆ ملیۆنان هاووڵاتی، دەکرێتە کارتی فشار

١٣ دستور العراقي ٢٠٠٥.

١٤ عامر هاشم عواد, قضية النفط والغاز واثرها في العراق واثرها في العلاقة بين المركز و الاقليم, مجلة دراسات الدولية , العدد ٩٩, تشرين الاول ٢٠٢٤, ص ٦٧

١٥ مقابلة قناة العراقية الاخبارية مع وزير المالية الاسبق (باقر جبر صولاغ) في ٢٠٢٠/٩/١٨ على الرابط : https://www.youtube.com/ ٠W١٧XExpfo٨=watch?v

١٦ مارک دیویفر, الاصلاحات الاقتصادية في اقليم كوردستان العراق, جامعة الامريكية في السليمانية –IRIS Iraq report, ٢٠١٧, ص٢.

١٧ محكمة»باريس» تصدر حكما بشأن نفط إقليم كوردستان, على الرابط : ١١٩٤٧=https://drawmedia.net/ar/page_detail?smart-id

18 Phillips, Ben, «Dehumanization», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2025 Edition) ,p 26.

وئامرازێکی سیاسی کە لە ململانێیدا بەکاردەهێنرێت. لێرەدا، مرۆڤەکان (فەرمانبەران و خێزانەکانیان) وەک ئامانجی کۆتایی و خاوەن ماف سەیر ناکرێن، بەڵکو وەک "ئامرازی فشار" بەکاردەهێنرێن بۆ ناچارکردنی لایەنی بەرامبەر (حکومەتی هەرێم). بەم شێوەیە، بەهای مرۆڤەکان و پێداویستییە بنەڕەتییەکانیان دادەبەزێنرێت بۆ ئاستی کەرەستەیەکی سیاسی.

بڕینی مووچە دەبێتە هۆی هەژاریی بەرفراوان(حکومەت و خەڵک)، داڕمانی خزمەتگوزارییە گشتییەکان (تەندروستی و پەروەردە)، بێهیوایی گشتی، و ناسەقامگیریی سیاسی و کۆمەلایەتی. ژیان بۆ خەڵک دەبێتە تەنها خەمی دابینکردنی بژێوی. ئەمەش هێرشێکی ڕاستەوخۆیە بۆ سەر شکۆ وکەرامەتی مرۆڤ. هەموو ئەمانە سەرئەنجام هەرەشە لە سەر هەرێمی کوردستان دروست دەکات وەک کیانێک بۆ پاراستنی هاووڵاتیانی لە جینوسایدکردن دەخاتە بەر هەرەشەی فیعلی لەناوچوون.

بڕینی مووچەی تەواوی فەرمانبەرانی هەرێم یان بێباکی لە دواخستنی موچە, بەهۆی ناکۆکیی سیاسی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی هەرێم، جۆرێکە لە سزای بەکۆمەڵ. سزای بەکۆمەڵ لە بنەڕەتدا بیرۆکەیەکی نامرۆڤانەیە[19]، چونکە جیاوازی لەنێوان تاکەکاندا ناکات و هەمووان وەک یەک "بەرەی دوژمن" سەیر دەکات. ئەمەش هەستی نامۆبوون و بێبەهاکردن دروست دەکات. لە ڕاستیدا بەعسیەکانیش هەمان سیاسەتیان پیادەکرد کە دەرئەنجامی کۆتای جینۆسایدی لێکەوتەوە.

بڕینی مووچە و بودجە وەک میکانیزمێکە بۆ جێبەجێکردنی خاڵی (ج)ی پێناسەی جینۆساید[20] چونکە کاتێک بە مەبەست فشار وگەمارۆی ئابووری (وەک بڕینی مووچە) دەسەپێنرێت فەرمانبەرانی هەرێم دەخرێتە بارودۆخێکی خراپەوە کە بەردەوامبون لەسەر ئەم ڕێبازە چەندین کاریگەریی نامرۆڤانەی لێدەکەوێتەوە، لەوانەش:

أ-کەمکردنەوەی توانایی مرۆڤ بۆ پێداویستییە سەرەتاییەکان: فشاری ئابووری خەڵک ناچار دەکات کە تەواوی ژیانیان تەرخان بکەن بۆ دابینکردنی پێداویستییە بنەڕەتییەکان (خۆراک، دەرمان، سووتەمەنی). ئەمە مرۆڤ دەخاتە دۆخێکەوە کە وایلێدەکات لە بوونەوەرێکی خاوەن خەون، داهێنان نەبێت، ودواتر دادەبەزێنرێنێت بۆ ئاستی بوونەوەرێک کە تەنها بۆ مانەوە تێدەکۆشێت. بەم شێوەیە شکۆ و بەهای مرۆڤبونی لێدەسەنرێتەوە.

ب-کەمکردنەوەی بەهای مرۆڤبون بەراورد بەوانی تر: مووچە تەنها پارە نییە، بەڵکو پەیوەستە بە هەستی سەربەخۆیی، توانای بەخێوکردنی خێزان، و پاراستنی کەرامەت. کاتێک مرۆڤێک ناتوانێت ئەم ئەرکانە جێبەجێ بکات، خەڵکەکە وەک کۆمەڵێک تاکی پەرتەوازە و لاوازی لێدەکات کەهەست بە بێدەسەڵاتی و سووکایەتی دەکات. بە تایبەت لە کاتێکدا بەجیاکاری دەیبینێت کە گروپە ئیتنیەکانی تر لە پارچەکانی تری هەمان وڵات مامەڵەی پێچەوانەی لەگەڵدا دەکرێت. بە دەرئەنجام بە ئەنقەست بێت یان نا، ئەم سیاسەتە جۆرێکە لە داماڵینی شکۆی گروپێک لە هاووڵاتی لە هەمان جوگرافیای سەروەری دەوڵەتەکەدا.

ج-دابڕانی ئەخلاقی: نامرۆڤکردن وا لە بڕیاربەدەست دەکات کە خۆی لە ئازاری ڕاستەقینەی قوربانییەکان دابڕێت. کێشەکە دەبێتە کێشەیەکی "تەکنیکی"، "یاسایی" یان "سیاسی"ی ئەبستراکت، نەک کێشەیەکی مرۆیی. چونکە بڕینی مووچە وەک ڕێکارێکی "یاسایی" و "تەکنیکی" بۆ "ناچارکردنی هەرێم بە پابەندبوون" پێشکەش دەکرێت. ئەمە جۆرێکە لە دابڕانی ئەخلاقی؛ بڕیاربەدەستەکان خۆیان لە ئاکامە مرۆییە کارەساتبارەکانی بڕیارەکەیان دوور دەخەنەوە و لە چوارچێوەیەکی یاسایی وشکدا باسی دەکەن. لە ڕاستیدا ئەمە هەمان ئەو ڕێچکەیە کە بەعسیەکان پێش جینۆسایدکردن دەیان گرتە بەر. بۆنموونە کە جینۆسایدکردنی هەڵەبجە و شاڵاوەکانی ئەنفالیان گرتبەر پاساویان ئەوە بوون کە پێشمەرگە هاوکاری ئێرانیەکانی کردوە، ئەمە لە کاتێکدا ئۆپۆزسیۆنی شیعەی عێراق بە ئاشکرا پاڵپشتی ئێرانیان دەکرد، بەڵام جینۆسایدکردن لەوێ ڕوی نەدا.

٥.٣ گوتاری نامرۆڤکردن (Dehumanization) و پۆلێنکردن (Classification):

بەخوێندنەوەی گوتاری سەرکردە سیاسیەکانی ناو چوارچێوەی هەماهەنگی(الإطار التنسيقي) کە بە ڕوونی گوتارەکان ئاماژەی داماڵین لە مرۆڤبونی کوردی تیادان، بۆنمونە هەرێم بە "پەناگە بۆ ئیسرائیل"، "داڵدەدەری بەعسیەکان" "جوداخواز"، "داهاتی بەسرە بۆ هەرێم خەرج دەکرێت"، "گەندەڵ"، پێشمەرگەی سەر بە ئیسرائیل و هتد، وێنا دەکات. کاتێک ئەم وێناکردنە جێگیر بوو، ئیتر سزادانیان لە ڕووی ئەخلاقییەوە ئاسانتر دەبێت. یەکێک لە توخمە سەرەکییەکانی نامرۆڤکردن، مامەڵەکردنی مرۆڤە وەک ئامرازێک بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی تر. هەربۆیە هەنگاوی (فشاری ئابووری) کردەی بڕینی بودجە و موچە یان دواخستنی، یەکێکە لە کاریگەرترین شێوازەکانی نامرۆڤکردن، چونکە بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژیی فیزیکیی ڕاستەوخۆ، دەتوانێت کۆمەڵگایەک لە بنەماکانی ژیان و شکۆی مرۆیی داماڵێت. لە هەمان کاتدا، پرۆسەی نامرۆڤکردنیش زەمینە خۆش دەکات و پاساوی ئەخلاقی دەدات بە دەستی بڕیاربەدەستان بۆ

١٩ اللجنة الدولية للصليب الأحمر, القانون الدولي الإنساني, ICR, Switzerland, ٢٠١٤, ص ٣٠.

٢٠ اتفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها , على رابط : https://www.ohchr.org/ar/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide

ئەوەی بتوانن ئەو فشارە ئابوورییە بسەپێنن. هیچ دەسەڵاتێک ناتوانێت بە ئاسانی فشارێکی ئابووریی توند بسەپێنێت کە دەرئەنجامەکەی برسیکردنی خەڵک- هاووڵاتی وڵاتەکەی بێت، تەنها بەیەک ڕێگە نەبێت ئەویش ئەوەیە کە سەرەتا ئەو گرووپە لەبەرچاوی خۆی و لایەنگرانی (گروپی ئیتنی باڵادەست -زاڵ) نامرۆڤ کردبێت. ئەمەش لە ڕێگەی دروستکردنی گوتاری (ئێمە و ئەوان)، بۆ نموونە، لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا بە ئاشکرا ئەم جۆرە گوتارە لە ئاستی نوخبەی سیاسی و میدیا فەرمیەکانی عێراقدا بەروونی بەرچاو کەوتوون. ئەمەش لە لەکاتێکدایە کە گوتاری سیاسیەکانی عێراق بەتایبەت (ئیتاری تەنسیقی) لە ماوەی ڕابردوودا بە ئاشکرا وەک گوتارێکی شۆڤێنی دەرئەکەوێت بەرامبەر بەهەرێمی کوردستان، ئەگەرچی لە گوتاری فەرمی حکومەتدا ئەمە کەمتر بەدی ئەکرا, گوتارەکە زۆربەی کات لە چوارچێوەی "پاراستنی سامانی نیشتمانی"، "سەروەریی یاسا"، و"یەکپارچەیی عێراق"دابوو. بەڵام لە چاوپێکەوتنێکی سەرۆک وەزیرانی عێراق (محمد شیاع ئەلسودانی) لە کەناڵی (الحدث) بە ئاشکرا مرجی پێدانی موچەی هەرێمی کوردستانی بەستەوە بە مانەوەی قەوارەی هەرێمی کوردستان[21]. لە چوارچێوەی هەمان گوتاردا ئەمینداری بزوتنەوەی (عصائب اهل الحق) قیس خزعلی لە وتاری نوێژی جەژن لە ٢٠٢٥/٣/٣١ لە وتارەکەی باسی (ڕێرەوی داود)ی کرد ئاماژەی بەوەدا پرۆژەکە جیابونەوەی کورد لە عێراق و سوریا لەخۆدەگرێت[22]. هاوتایی ئەم وتارە لە میدیا وسۆشیال میدیا، گوتارێکی زۆر توند وبێبەهاکەر(کورد لە ئەسڵدا نەوەی جنۆکەن) بەرامبەر بەهەرێمی کوردستان و کورد و مافەکانی بەدی دەکرێت. ئەمە بەدەر لەو گوتارە ئاست نزمەی کە لە سۆشیاڵ میدیا وێنایەکی نا واقعی بۆ هەرێمی کوردستان دروستکردوە کە شایەنی باس کردن نیە لەم باسەدا. بە بەکارهێنانی ئەم دەستەواژانە، کێشەکە لە کێشەی مافی هاووڵاتیانی کوردستانەوە دەگۆڕن بۆ کێشەی مامەڵەکردن لەگەڵ دەسەڵاتێکی "یاخیبوو داڵدەدەری بەعس و هتد". بەمەش، مووچەخۆری ئاسایی و خەڵکی سڤیل لە هاوکێشەکەدا ون دەبن و دەکرێنە قوربانیی. هەر لەم بارەیەوە (بيت الاعلام العراقي) لە سێیەمین ڕاپۆرتی خۆیدا سەبارەت بە وتاری ڕق و کینە لە میدیا و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان لەژێر ناونیشانی (فەرهەنگی ڕق: ئەو زاراوانەی کە لە ئاشتی کۆمەڵایەتی عێراق دەدەن) باسی لە چەندین زاراوە و وشەسازی کردووە کە لەم میدیانەدا باسیان لێوە

٢١ دەقی چاوپێکەوتنی سەرۆک وەزیرانی عێراق (محمد شياع السوداني) لە کەناڵی (الحدث) : https://www.youtube.com/watch?v=Bl٠z-Jd٣I_c

٢٢ دەقی وتارەکەی (قیس خزعلی) لە ماڵپەری فەرمی بزوتنەوەی عصائب اهل الحق: https://ahlualhaq.iq/?p=٣٩٣٧٠

دەکرێت بۆ ئەوەی ببنە بەشێک لە کولتوری جەماوەری لەنێو ئەو زاراوە و دەربڕینانەی دژی کورد هەبوون، کە بریتین لە: شێرپەنجەی عێراق، کوردە خائینەکان، دزەکانی نەوت ، کوردی بەکرێگیرا , کورد جولەکەی عێراق و ئیسرائیلی عێراق، جوداخوازانی عێراق)[23].

وەک ئاشکراشە نامرۆڤکردن لە پۆلێن بەندیە ١٠ قۆناغەکەی گریگۆری ستانتۆن بۆ جینوساید هاتوە[24]. گرنگترین خاڵ لێرەدا پێویستە رونی بکەینەوە ئەوەیە بۆچی ئێمە لەم پرۆسە دەبێت بترسین؟ وەڵامەکە تارادەیەک روونە چونکە ئەم سیاسەتە لە بۆشاییدا ڕوونادات، بەڵکو ئەمە بەرامبەر بە گەلێک دەکرێت کە پێشتر ڕووبەڕووی جینۆسایدی ڕاستەقینە بوەتەوە وەک جینوسایدکردنی(فەیلیەکان وبارزانیەکان وشاڵاوەکانی ئەنفال وکیمیابارانی هەڵەبجە)[25]. ئەو کاتەش پاساوی جینۆسایدەکە گوتاری نامرۆڤکردن بوو ("کورد تێکدەر و خائینن"). لە تێروانینی ئەکادیمیەوە ، کاتێک دەبینێت هەمان دەوڵەت (هەرچەندە بە سیستمێکی جیاوازەوە) دیسانەوە پەنا بۆ سزای بەکۆمەڵ وفشاری سیستماتیک دەبات، ئەمە وەک درێژکراوەی هەمان عەقڵیەتی لەناوبردن دەبینرێت، بەڵام بە ئامرازی نوێ و نەرمتر، بۆنموونە چەکی کیمیایی و لە ناوبردنی بەکۆمەڵ (جینوسایدی قورس-Hard Genocide) گۆڕاوە بۆ چەکی ئابووری و سزادانی گشتی (جینۆسایدی نەرم- Soft Genocide)، بەڵام ئامانجە سیاسییەکە کە لە بنەڕەتدا لاوازکردن ولەناوبردنی ئیرادەی سیاسی و نەتەوەیی کوردە وەک خۆی ماوەتەوە.

٥.٤. لاوازکردنی سیستماتیکی دامەزراوەکان (قۆناغی جیاکاری و ڕێکخستن - Discrimination & Organization):

لەماوەی چەند ساڵی رابردوو پارتە سیاسیە دەسەڵاتدارەکانی عێراق لە ڕێگەی دامەزراوەکانی دەوڵەتی عێراق (دەسەڵاتی دادوەری، یاسادانان، وجێبەجێکردن) چەندین مامەڵەیان ئەنجامداوە کەسەرجەمیان بۆ لاوازکردنی دامەزراوە فەرمیەکانی هەرێمی کوردستانە, ئەمەش بە یەکێک لەو هەنگاوانەی جینۆسایدی نەرم دادەنرێت پێش هەڵکشانی بۆ جینوسایدی ڕەق. لەومامەڵانەش :

٥.٤.١. هەوڵدان بۆ بێدەسەڵاتکردنی پەرلەمانی کوردستان:

أ-هەوڵدان بۆ بێدەسەڵاتکردنی پەرلەمانی کوردستان: بەپێی ماددەی (١٢١) دەستوری عێراق ٢٠٠٥ دان بە دەسەڵاتی یاسادانان- پەرلەمان، جێبەجێکردن ودادوەریی هەرێمی

٢٣. رشيد عمارة ياس و م. فاروق عبدول مولود، دور النخبة السياسية في تأزيم السلم الأهلي في العراق بعد عام ٢٠٠٣، مجلة الدراسات السياسية والأمنية - العدد ٣ - المجلد ٢، ديسمبر ٨، ٢٠١٩, ص٩.

24 Stanton, Gregory H, op cit,p13-.

٢٥ میدڵ ئێست ووٚچ, جینۆساید لە عێراقدا: پەلاماری ئەنفال بۆسەر کورد, وەرگێرانی: محمد حمە صالح, وەزارەتی رۆشنبیری, سلێمانی, ٢٠٠٤, ص ٣١.

کوردستاندا دەنێت ومافی ئەوەی پێدەدات کە یاسا فیدراڵییەکان هەموار بکاتەوە ئەگەر لەگەڵ یاساکانی هەرێمدا ناکۆک بن (جگە لە دەسەڵاتە تایبەتەکانی فیدراڵی)[26]. بە پێچەوانەوەی ئەم ماددەیە لە ماوەی رابردوودا دادگایی فیدراڵی لە بەغداد چەندین یاسایی هەڵوەشاندوتەوە کە لە هەرێمی کوردستان دەرچوون، کەبەشێک لەو یاسایانە لەگەڵ پێشکەوتنە کۆمەڵایەتیەکان وماف وئازادیەکان ومافەکانی مرۆڤ لە هەرێمی کوردستان گونجاون، بۆنمونە دادگای فیدراڵی لە بەغداد بە بریاری (٢٣٠/فیدراڵی/ ٢٠٢٢) لە ٢٠٢٢/١١/٣٠ هەمواركردنەوەی یاسای باری کەسیی هەرێمی کوردستان ژمارە ١٥ی ڕەتکردەوە[27]، کە لە ٢٠٠٨/١/١٥ لە لایەن پەرلەمانی کوردستانەوە دەرچووە[28]، هەمواركردنەوەی پەرلەمانی هەرێمی کوردستان ڕێگە بە ژنی ئەو پیاوانە دەدات کە ژنی دووەمیان هەیە مافی جیابوونەوەیان هەبێت ئەمەش دەرئەنجامی هەوڵ وکۆششی چالاکوانانی بواری مافەکانی ژنان هاتبوە بون. بەڵام دادگای فیدراڵی عێراق مافی جیابونەوەی ژنان بە هۆکاری فرەژنی بە پێشێلکردنی شەریعەتی ئیسلامیی ناساند. ڕەتکردنەوەی یاسای نەوت و غازی هەرێمی کوردستان[29] ژمارە ٢٢ی ساڵی ٢٠٠٧[30] دوای بەرکاربونی بۆماوەی ١٨ ساڵ, بەڵام دادگاکە لە ساڵی ٢٠٢٢ بە یاساوی نادەستوری بونی هەڵوەشاندەوە. دواتر ئەو برگەی یاسایی کۆمیسیۆنی هەڵبژاردن و ڕاپرسی هەرێمی کوردستانی ڕەتکردەوە وەک تاکە دەستەی بەرپرسیار لە بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنەکان. هەروەها لە مانگی ٢٠٢٢/١١ یاسای خانەنشینی هەرێمی کوردستانی ڕەتکردەوە، کە لە بنەڕەتدا لە پەرلەمانی بەغدا بەبریاری ژمارە ٢٧ی ساڵی ٢٠٠٦ دەرچووە. هەروەها هەڵوەشاندنەوەی کۆمیسیۆنی هەڵبژاردنەکانی کوردستان ودەستکاریکردنی یاسای هەڵبژاردن[31]: ئەم بڕیارە دەسەڵاتی یاسادانانی پەرلەمانی کوردستانی خستە ژێر پرسیارەوە وشەرعییەتی پرۆسەی دیموکراسی لە هەرێمدا لاواز کرد, هەروەها ئەم بڕیارانە پایە یاساییەکانی فیدراڵیزمی لە عێراقدا لاوازکرد.

کاتێک دامەزراوەیەکی فیدراڵی (وەک دادگای باڵای فیدراڵی) بە شێوەیەکی سیستماتیک دەسەڵات لە دامەزراوەکانی هەرێم وەردەگرێتەوە، ئەوا "دامەزراوەکان لە ناوەڕۆک بەتاڵ دەکرێنەوە" و تەنها وەک شێوەیەکی ڕووکەش دەمێننەوە. یەکێک لە راوێژکارەکانی سەرۆک وەزیرانی عێراق بە ناوی (ابراهیم الصمیدعی)، لە چاوپێکەوتنێکی کەناڵی (الرشید) لە رێکەوتی ٢٠٢٥/٣/١٥ ئەوەی نەشاردەوە کە جوڵە و بریارەکانی دادگایی فیدراڵی کۆمەڵێک هێزی (ئیتاری تەنسیقی) لە پشتی بوون بۆ لاوازکردنی هەرێمی کوردستان[32]، ئەمەش دەرخەری ئەو راستیەیە کە هێزە شیعەکانی عێراق دامەزراوەکانی عێراق بۆ لاوازکردنی هەرێم بەکاردەهێنن.

٥.٤.٢. بواری سەربازی و ئەمنی (قۆناغی ڕێکخستن و ئامادەکاری - Organization & Preparation):

لە دوای داڕشتنی دەستووری نوێی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥ ، کە سیستمی فیدراڵی و پەرلەمانی پەسەند کرد، پێگەی هەرێمی کوردستان وەک قەوارەیەکی نیمچە سەربەخۆ چەسپا. بەڵام، سەرەڕای بوونی بنەمای دەستووری بۆ هێزەکانی پێشمەرگە و هەروەها بەکارنەهێنانی سوپا بۆ یەکلایکردنەوەی ململانێ ناوخۆییەکانی عێراق، چەندین ئاڵنگاری و ناکۆکی سەریان هەڵداوە. ئەم بەشە بە وردی شیکاری دوو لایەنی سەرەکی ناکۆکییەکانی نێوان بەغدا و هەولێر دەکات لە بواری سەربازی و ئەمنیدا: یەکەم، پرسی لاوازکردنی پێگەی هێزی پێشمەرگە وەک دامەزراوەیەکی دەستووری و نیشتمانی؛ دووەم، بەکارهێنانی هێزی سەربازی لەلایەن حکومەتی فیدراڵییەوە دژی هەرێمی کوردستان، بەتایبەتی لە ناوچە کێشە لەسەرەکاندا. ئەم دوو تەوەرە بەیەکەوە وێنەیەکی گشتگیر لەو هەڕەشانە نیشان دەدەن کە دەکرێت لە چوارچێوەی جینۆسایدی نەرمدا پۆلێن بکرێت .

١-لاوازکردنی پێگەی هێزی پێشمەرگە

هێزی پێشمەرگەی کوردستان، وەک دامەزراوەیەکی سەربازی و هێمایەکی سیاسی و نەتەوەیی، خاوەنی پێگەیەکی تایبەتە لە مێژووی هاوچەرخی کورد و عێراقدا. لە دوای ٢٠٠٥ ولە چوارچێوەی دەستووری عێراقدا، هێزەکانی پێشمەرگە

٢٦ دەستوری عێراقی ٢٠٠٥.

٢٧ دەقی بریاری ژمارە (٢٣٠/فیدراڵی/٢٠٢٢) دادگایی فیدراڵی, لینکی بریارەکە لە سایتی فەرمی دادگایی فیدراڵی : https://www.iraqfsc.iq/krarid/٢٣٠_fed_٢٠٢٢.pdf

٢٨ دەقی یاسایی ژمارە(١٥) لە ٢٠٠٨ یاسایی باری کەسێتی کەلە پەرلەمانی کوردستان دەرچوە, لینکی یاساکە لە سایتی بنکەی یاسادنانی هەرێم: https://www.yasaii.info/item/download/٢a/٥٤٩_-fbfdbd٢٠١٤٥b٦٨cef٦٨٥a٢٧da٥٨c٠٧٧٣.html

٢٩ دەقی بریاری ژمارە (٥٩/فیدراڵی/٢٠١٢)و(١١٠/ فیدراڵی/٢٠١٩) دادگایی فیدراڵی لە ٢٠٢٢/٢/١٥, لینکی بریارەکە لە سایتی فەرمی دادگایی فیدراڵی : https://www.iraqfsc.iq/krarat/١/٢٠١٢/٥٩_fed_٢٠١٢.pdf

٣٠ دەقی یاسایی ژمارە (٢٢) ساڵی ٢٠٠٧ یاسایی نەوت وغاز کەلە پەرلەمانی کوردستان دەرچوە, لینکی یاساکە لە سایتی بنکەی یاسادنانی هەرێم: https://legislation.krd/law-detail/?id=١٧٥٩

٣١ دەقی بریاری(٨٣ و١٣١و ١٨٥/فیدراڵی/ ٢٠٢٤) دادگایی فیدراڵی لە ٢٠٢٤/٢/٢١ , لینکی بریارەکە لە سایتی فەرمی دادگایی فیدراڵی

٣٢ دەقی چاوپێکەوتنی (ابراهیم الصمیدعی) لە کەناڵی (الرشید) لە رێکەوتی ٢٠٢٥/٣/١٥ , لینکی چاوپێکەوتنەکە : https://www.youtube.com/watch?v=Zyy٥dP٤hf٥U

چوارچێوەیەکی یاسایی پێدرا. ماددەی ١٢١ی دەستوور، برگەی پێنجەم، بە ڕوونی ئاماژە بەوە دەکات کە "حکومەتی هەرێم بەرپرسە لە هەموو ئەو شتانەی کە پێویستن بۆ بەڕێوەبردنی هەرێم، بە تایبەتی دامەزراندن و ڕێکخستنی هێزی ئاسایشی ناوخۆ وەک پۆلیس و ئاسایش و پاسەوانی هەرێم"[٣٣]. هەروەها جەخت لەوە دەکاتەوە کە "هێزەکانی پێشمەرگە بەشێکن لە سیستمی بەرگریی عێراق، بەڵام لە کردەوەدا ئەمە جێبەجێ نەکراوە.

أ-پڕچەک نەکردن و نەدانی بودجە: هەرچەندە پێشمەرگە بەپێی دەستوور بەشێکە لە سیستمی بەرگریی عێراق، بەڵام حکومەتی فیدراڵی هیچ کاتێک پابەندی دابینکردنی بودجەیەکی تایبەت و شایستە نەبووە بۆی وبە بەردەوامی کەمتەرخەم بووە لە دابینکردنی بودجە و چەک وپێداویستیی لۆجستی بۆ هێزی پێشمەرگە، تەنانەت لە سەردەمی شەڕی دژی داعشیشدا. هەربۆیە لەسەروبەندی جەنگ دژی داعشەوە هاوپەیمانان مانگانە بڕێک لە موچەی پێشمەرگە دابین دەکات, بەڵام ئەم جۆرە هاوکاریانە هیچ زەمانەتێکی بەردەوامیان نیە[٣٤]. لەبەرامبەردا حەشدی شەعبی، بەپێچەوانەی پێشمەرگەوە، بودجە وچەک وپشتیوانیی سیاسیی تەواوی لە بەغدا وتەنانەت لە دەرەوەش وەرگرتووە[٣٥]. لەگەڵ ئەوەشدا حەشدی شەعبی لە ناوچە کێشەلەسەرەکاندا وەک ڕکابەر وهەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ پێشمەرگە جێگیر کراوە[٣٦].

ب-کاریگەریی دامەزراوەیی: لاوازکردنی پێشمەرگە تەنها لاوازکردنی هێزێکی سەربازی نییە، بەڵکو لاوازکردنی یەکێک لە پایە سەرەکییەکانی قەوارەی هەرێمە. دامەزراوەیەکی ئەمنی کە نەتوانێت سنوور و ئاسایشی خۆی بپارێزێت، شەرعییەت و توانای مانەوەی لە مەترسیدا دەبێت. ئامانجی کۆتایی ئەم سیاسەتە، کەمکردنەوەی ڕۆڵی پێشمەرگەیە لە هێزێکی نیشتمانییەوە بۆ هێزێکی پۆلیسی ناوخۆیی سنووردار، وە بەمەش یەکێک لە گرنگترین پایەکانی قەوارەی هەرێمی کوردستان لاواز دەکرێت.

٣-هێرشی سەربازی بۆ سەر هەرێمی کوردستان:

بەپێی دەستوری عێراقی ساڵی ٢٠٠٥ نابێت سوپا لە ململانێ سەربازییەکانی نێوان پێکهاتەکانی عێراق بەکاربهێنرێت وەک لە مادەی ٩٩ برگەی یەکەم خالی(أ) هاتوە(... سوپا بەرگری لە عێراق دەکات ونابێتە ئامرازێک بۆ سەرکوتکردنی گەلی عێراق ودەستوەردان لە کاروباری سیاسی)[٣٧]. بەڵام چەندین جار سوپا لە دژی کورد بەکارهێنرا, بۆنمونە بەکارهێنانی سوپا لە ململانێکان لە سەردەمی حوکمرانی سەرۆک وەزیرانی پێشوو (نوری مالکی) دژ بە کورد کە چەندین جار تا ئاستی نزیک بونەوە لە ڕووبەڕوبونەوەی سەربازی ڕۆشتتوە, لەم سۆنگەوە لە تەمووزی ٢٠١٢، نووری مالیکی، سەرۆک وەزیران، بڕیاری دامەزراندنی "فەرماندەیی ئۆپەراسیۆنەکانی دیجلە- قيادة عمليات الدجلة"ی دەرکرد کەئامانجی فەرمیی ئەم فەرماندەییە، بەپێی بەیاننامەکانی حکومەتی بەغدا، بریتی بوو لە "بەگژداچوونەوەی تیرۆر وسەپاندنی یاسا" لە پارێزگاکانی کەرکووک، دیالە، و سەلاحەدین(ناوچە کێشە لەسەرەکان). بە پاساوی ئەوەی پاشماوەکانی ڕێکخراوی قاعیدە هێشتا چالاک بوون. بەڵام ئامانجی شاراوەی هەوڵێک بوو بۆ سەپاندنی هەژموونی حکومەتی ئیتحادی بەسەر ناوچە جێناکۆکەکاندا, چونکە دامەزراندنی ئەم فەرماندەییە بە شێوەیەکی تاکلایەنە[٣٨]، پێشێلکارییەکی ڕوونی ڕۆحی هاوبەشی وشەراکەت بوو کە دەستووری عێراق لەسەری بنیات نرابو بۆ پرسی ناوچە جێناکۆکەکان, هەربۆیە ئەم فەرماندەیە کێشەو ئاڵنگاریەکانی نێوان بەغداد و هەولێری زیاترکرد و چەندین جار ئاستی ململانێیەکان نزیک بونەوە لە پێکدانی سەربازی لە نیوان سوپا و پێشمەرگە[٣٩]. هەروەها لە دوای داگیرکردنی موصل نوری مالکی لەوتاری هەفتانەی خۆیدا لە ڕێکەوتی ٢٠١٤/٧/٩ هێرشێکی توندی کردە سەر هەرێمی کوردستان وداوای لە سەرکردە کوردەکان کرد واز لە گۆڕینی هەولێر بهێنن کە کردویانەتە (ژووری ئۆپەراسیۆنەکانی داعش). هەر لە وتارەکەیدا ئاماژەی بە بەهێزی سوپا کرد وتی (ئێستا سوپا بە زەبری هێزەوە شەڕ دەکات دوای ئەوەی درک بەوە دەکات کە دوژمن کێیە، چ لە ناوخۆ و چ لە دەرەوە)[٤٠].

هەروەها لە قۆناغی حوکمرانی سەرۆک وەزیرانی پێشوو (حیدر عەبادی) بە هەمان شێوە چەندین جار هەڕەشەی بەکارهێنانی هێزی لە هەرێمی کوردستان کرد, تا دواجار لە ڕوداوەکانی ١٦/

---

٣٣ دەستوری عێراق ساڵی ٢٠٠٥.

٣٤ مايكل نايتس, الولايات المتحدة والبيشمركة والموصل, معهد واشنطن, تحليل السياسات, يوليو ٢٠١٦.

٣٥ أمير الكعبي ومايكل نايتس, زيادة غير عادية في عديد «قوات الحشد الشعبي»، بالأرقام, معهد واشنطن, تحليل السياسات, يونيو ٢٠٢٣.

٣٦ فاضل النشمي ,»الحشد الشعبي» يتحرك باتجاه حقول نفط في كرميان, الشرق الاوسط, ٢٥ أغسطس ٢٠٢٤, على الرابط : ٣OSCZw/٢u.pw//:https

٣٧ دەستوری عێراق ساڵی ٢٠٠٥.

٣٨ گولان ميديا, رئيس برلمان كردستان يصف تشكيل عمليات دجلة بالإجراء غير القانوني, تم زيارة موقع في ٢٠٢٥/٧/٦على الرابط: ٢u.pw/d٠٧cOe//:https

٣٩ شرق الاوسط, إقليم كردستان يرفض افتتاح مقر قيادة قوات عمليات دجلة, ٢١ ديسمبر ٢٠١٣, تم زيارة موقع في ٢٠٢٥/٧/١٠ على الرابط: https://aawsat. ٤=page?١٤١٦٣/com/home/article

٤٠ جزيرة, المالكي: أربيل تحولت إلى مأوى «للإرهاب»,٢٠١٤/٧/٩, على الرابط : ٢u.pw/Z١OvoK٠٤//:https

ئۆکتۆبەری ساڵی ٢٠١٧ سوپا و حەشدی شەعبی هێرشیان کردە سەر پێشمەرگە و ڕووبەڕووبونەوەش ڕویداوە و چەند پێشمەرگەیەکیش شەهید بوون[٤١].

ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ نموونەی هەرە دیاری ئەم ستراتیژییەیە. حکومەتی فیدراڵی بە بەکارهێنانی سوپای عێراق و حەشدی شەعبی، کەرکوک و زۆربەی ناوچە کێشەلەسەرەکانی لە دەستی پێشمەرگە دەرهێنا.

٣-هێرشی درۆن و کاریگەرییەکانی لەسەر ئاسایشی هەرێم (قۆناغی ئامادەکاری / چەوساندنەوە):

لە چەند ساڵی ڕابردوودا، هەرێمی کوردستان ڕووبەڕووی زنجیرەیەک هێرشی بەردەوام بووەتەوە بە درۆنی بۆمبڕێژکراو، بەتایبەتی لەلایەن گرووپە چەکدارەکانی سەر بە حەشدی شەعبی (کە زۆر جار وەک "فەسیلەکانی چەکدار" - الفصائل المسلحة - ناودەبرێن) و گرووپە نزیکەکانی ئێران لە عێراق[٤٢].

ئەم هێرشانە، کە بە ئاشکرا ئاراستەی تێکدانی سەقامگیریی ئەمنی و لێدانی ژێرخانی ئابووریی هەرێم کراون، چەندین ڕەهەندی گرنگیان هەیە کە شایستەی ئاماژە پێکردنن :

أ-سروشتی هێرشەکان و لایەنە ئەنجامدەدرەکان: زۆربەی هێرشەکان کێڵگە نەوتی و غازییەکانیان کردووەتە ئامانج، وەک کێڵگەی کۆرمۆرۆ و چەمچەماڵ، و کێڵگەی نەوتیی DNO لە بێشخابووری و تاوکێی لەسنووری ئیدارەی سەربەخۆی زاخۆ کێڵگەی نەوتی هەنت ئۆیلی ئەمریکی لە باعەدرێی قەزای شێخانی سەر بە پارێزگای دهۆک کە سەرچاوەی سەرەکی دابینکردنی وزە و داهاتی هەرێمن. هەروەها هێرشکردنە سەر فڕۆکەخانەی هەولێر و چەند شوێنێک لە سلێمانی. لێدانی ئەم شوێنانە بە ئاشکرا ئامانجی لاوازکردنی توانای ئابووریی هەرێمە و دروستکردنی فشارە لەسەر حکومەتی هەرێم. هەرچەندە ئەم هێرشانە لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵی دەکرانە سەر هەرێمی کوردستان, بەڵام حکومەتی فیدراڵی هیچ لێپێچینەوەیەکی بە ئەنجام گەیشتوی ئەنجام نەدا تەنها چەند جارێک ئیدانەیانی کرد، بەڵام ئەو ناوچانەی هێرشەکانی لێدەکرا لە ژێر کۆنترۆڵی بەشێک لە هێزەکانی حەشدی شەعبی بوون[٤٣].

کە بەشێکیان پێکهێنەر و بەشدارن لە کابینەی وەزاری حکومەتی فیدراڵی, هەربۆیە ئەمانە وەک بریکاری حکومەتی فیدراڵی فشاریان لە سەر هەرێمی کوردستان دروست دەکرد. چونکە حکومەتی فیدراڵی عێراق، بەهۆی لاوازی یان نەبوونی ئیرادەی سیاسی بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەم گرووپانە، ناتوانێت یان نایەوێت ڕێگری لەم هێرشانە بکات.

ب.دەرئەنجامە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و ئەمنیەکانی :

- کاریگەری لەسەر ئابووریی هەرێم: هێرشکردنە سەر ژێرخانی وزە، جگە لە زیانە ماددییەکان، دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی وەبەرهێنانی بیانی، نەمانی متمانە بە سەقامگیریی ئابووری، و بەرزبوونەوەی تێچووی بەرهەمهێنان. ئەمەش بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کار دەکاتە سەر ژیانی هاوڵاتیان و کەمکردنەوەی توانای حکومەتی هەرێم بۆ دابینکردنی خزمەتگوزارییە سەرەتاییەکان.

- فشاری دەرونی و کۆمەڵایەتی: بەردەوامیی هێرشەکان ترس و دڵەڕاوکێ لەناو خەڵکدا دروست دەکات، بەتایبەتی کە ئامانجەکان تەنها سەربازی نین بەڵکو مەدەنیش دەگرێتەوە.

- پێشێلکاریی دەستووری و یاسای نێودەوڵەتی:

١-دەستووری عێراق: ئەم هێرشانە پێشێلکاریی ڕوونی ماددە دەستوورییەکانن کە تایبەتن بە پاراستنی سەروەری و یەکپارچەیی خاک و ئاسایشی پێکهاتەکانی عێراق. بێدەنگیی حکومەتی ناوەندی یان نەتوانینی بۆ ڕێگریکردن لەم هێرشانە، دەکرێت پرسیار لەسەر دەسەڵات و سەروەریی دەوڵەت دروست بکات.

٢-یاسای نێودەوڵەتی: هێرشکردنە سەر ژێرخانی مەدەنی، بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندییان بە دابینکردنی خزمەتگوزاریی سەرەتایی بۆ دانیشتوان هەیە، دەتوانێت بە پێشێلکردنی یاسای جەنگی و یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی ئەژمار بکرێت.

دەرئەنجام دەتوانین بڵێین بەردەوامیی هێرشەکان بۆ سەر ژێرخانی ئابووری هەرێم و بێدەنگیی حکومەتی ڤیدراڵی، دەتوانرێت وەک هەوڵێک بۆ لاوازکردنی قەوارەی هەرێم و زەمینەسازی بۆ جینوسایدی نەرم ئەژمار بکرێت، بەتایبەتی کاتێک دەخرێتە پاڵ پرسی پرچەک نەکردنی پێشمەرگە و بونی هێزەکانی حەشدی شەعبی لە ناوچە کێشە لەسەرەکان. ئەمە دەتوانێت ڕێخۆشکەر بێت بۆ "جینۆسایدی نەرم" کە تێیدا گرووپێکی نەتەوەیی یان سیاسی لە ڕێگەی گوشاری گشتگیرەوە دەچەوسێنرێتەوە و توانای مانەوەی لێ دەسەندرێتەوە.

٦. دەرئەنجام (Conclusion)

ئەم توێژینەوەیە بە ڕوونی دەریخست کە چەمکی جینۆساید، وێرای پێناسە یاساییەکەی لە ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٤٨، پێویستی بە فراوانکردنی تێگەیشتن هەیە بۆ ئەوەی پرۆسە سەرەتاییەکانی توندوتیژی سیستەماتیکیش بگرێتەوە. دابەشکردنی جینۆساید بۆ "نەرم" و "قورس"، بە پشتبەستن بە مۆدێلەکەی گریگۆری ستانتۆن، چوارچێوەیەکی گرنگمان بۆ

٤١ CNN العربي, البشمرغة: هجوم الحشد والقوات العراقية بكركوك إعلان حرب, أكتوبر / تشرين الأول ٢٠١٧, على الرابط: https://pw.u٢/٨PcHNg

٤٢ موقع الجبال, تفاصيل جديدة بشأن استهداف كوردستان بالمسيّرات,عن طريق الرابط : https://aljeebal.com/posts/٧٦٢٠

43 Rudaw, Drones targeting Kurdistan Region were launched from Kirkuk: KRG official: https://www.rudaw.net/english/kurdistan/190720253

تێگەیشتن لەو ڕەفتارانە دابین کرد کە لە قۆناغەکانی سەرەتاییدا ڕوودەدەن و زەمینە بۆ قرکردنی فیزیکی خۆش دەکەن. جینۆسایدی نەرم، وەک کۆمەڵێک سیاسەتی سیستەماتیک بۆ تواندنەوەی ناسنامە و بوونی گرووپێک، دەکرێت بەبێ بەکارهێنانی ڕاستەوخۆی توندوتیژیی فیزیکی ئەنجام بدرێت، بەڵام دەرئەنجامەکانی لەسەر گرووپی قوربانی درێژخایەن و وێرانکەرن.

شیکاریی وردی سیاسەتەکانی حکومەتی فیدراڵی عێراق بەرامبەر بە هەرێمی کوردستان لە دوای ساڵی ٢٠٠٣، چەندین نیشانەی جینۆسایدی نەرم نیشان دەدات. پەکخستنی ماددە دەستوورییەکان، وەک ماددەی ١٤٠ و ٦٥، بە ئاشکرا نیشانەی کەمکردنەوەی ماف و دەسەڵاتەکانی هەرێمن کە لە دەستووردا چەسپێنراون. فشاری ئابووری، بەتایبەتی بڕین یان دواخستنی بودجە و مووچەی فەرمانبەرانی هەرێم، وەکو "سەپاندنی بارودۆخی سەختی ژیان" دەبینرێت کە لە پێناسەی جینۆساید لە ماددەی دووی ڕێککەوتننامەی ١٩٤٨دا ئاماژەی پێکراوە. ئەم کردارە دەرئەنجامی خراپی لەسەر بژێوی و شکۆی هاووڵاتیان دروست کردووە و دۆخێکی ناهەموار و ناسەقامگیری لێکەوتووەتەوە.

گوتاری نامرۆڤکردن، کە لەلایەن هەندێک سەرکردەی سیاسی و میدیاوە دژی هەرێمی کوردستان بەکاردێت و بە "کێشە"، "خائین" یان "پەناگەی تیرۆر" وەسفی دەکەن، ڕۆڵێکی سەرەکی دەبینێت لە دروستکردنی زەمینەی ئەخلاقی بۆ سەپاندنی ئەو فشارانە. ئەم گوتارە، کە هاوشێوەی ئەو گوتارانەیە لە سەردەمی ڕژێمی بەعس دژی کورد بەکار دەهات، هەستکردن بە مرۆڤبوونی کورد کەم دەکاتەوە وسزاکانیان ئاسانتر دەکات. لەناوبردنی سیستەماتیکی دامەزراوەکانی هەرێم، بەتایبەتی لە ڕێگەی بڕیارەکانی دادگای فیدراڵییەوە کە یاسا و بڕیارەکانی پەرلەمانی کوردستان هەڵدەوەشێنێتەوە، هەوڵێکە بۆ بەتاڵکردنەوەی قەوارەی هەرێم لە ناوەڕۆک و لاوازکردنی پایەکانی فیدراڵیزم.

لە بواری سەربازی و ئەمنیشدا، لاوازکردنی پێگەی هێزی پێشمەرگە لە ڕێگەی پڕچەک نەکردن و نەدانی بودجەی پێویست، لەگەڵ بەکارهێنانی هێزی سەربازی لە دژی هەرێم (وەکو لە ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەر)، نیشانەی ڕوونی ئەو مەترسییانەن. بەردەوامیی هێرشەکانی درۆن لەسەر ژێرخانی ئابووری و دامەزراوە مەدەنییەکان، بەبێ لێپێچینەوەی جددی لەلایەن حکومەتی فیدراڵییەوە، نەک تەنها ئاسایشی هەرێمی خستووەتە مەترسییەوە، بەڵکو دەکرێت وەکو بەشێک لە ستراتیژییەتی جینۆسایدی نەرم سەیر بکرێت.

لە کۆتاییدا، ئەم توێژینەوەیە جەخت لەوە دەکاتەوە کە جینۆسایدی نەرم قۆناغێکی مەترسیدارە، هەربۆیە، ناسینەوەی ئەم نیشانانەی جینۆسایدی نەرم و وەڵامدانەوەی خێرای کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوە مرۆییەکان، زۆر گرنگە بۆ ڕێگریکردن لە دووبارەبوونەوەی تاوانەکانی ڕابردوو، چونکە شێوازێکی زۆر نەرمتر دەرئەکەوێت وریگری نەکردن لێی ڕەنگە سەربکێشێت بۆ جینۆسایدی ڕەق.

٧. سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب

١- کوردی عەرەبی

١. شاباس، ویلیم أ. (بێ ساڵ). اتفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها. United Nations Audiovisual Library of International Law.

٢. اللجنة الدولية للصليب األحمر. (٢٠١٤). القانون الدولي الإنساني. ICR, Switzerland.

٣. میدڵ ئیست ووچ. (٢٠٠٤). جینۆساید لە عێراقدا: پەلاماری ئەنفال بۆسەر کورد. وەرگێرانی: محمد حمە صالح، وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی.

٤. دیویفر، مارک. (٢٠١٧). الاصلاحات الاقتصادية في اقليم كوردستان العراق. جامعة الامريكية في السليمانية -IRIS Iraq report.

٢-ئینگلیزی

1. Kmeid, Amani. (2018). The eight stages of genocide 20th century genocides according to gregoery stanton's criteria. A Thesis submitted to the University of Arizona.
2. Phillips, Ben. (2025). "Dehumanization". The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2025 Edition), ٢٦.
3. Stanton, Gregory. (1998). "The seven stages of genocide." Genocide Studies Program 1998, 1-7.
4. Stanton, Gregory H. (2013). "Genocide Watch." 8 Stages of Genocide.

دووەم: گۆڤار

١. نايتس، أمير الكعبي ومايكل. (٢٠٢٣). زيادة غير عادية في عديد "قوات الحشد الشعبي"، بالأرقام. معهد واشنطن, تحليل السياسات, يونيو.

٢. نايتس، مايكل. (٢٠١٦). الولايات المتحدة والبيشمركة والموصل. معهد واشنطن, تحليل السياسات.

٣. جلود، ضياء كاظم. (٢٠٢٥). الإبادة الجماعية في القانون الدولي (أركان الجريمة وخصائص المحكمة الجنائية الدولية).

مجلة العلوم الإنسانية والطبيعية, ٦(٩).
٤. عارف، عدنان قادر. (٢٠٢١). تعطيل السلطتني التشريعية والتنفيذية لدستورجمهورية العراق لسنة ٢٠٠٥. مجلة الجامعة العراقية, ٥١(ج٢).
٥. عواد، عامر هاشم. (٢٠٢٤). قضية النفط والغاز واثرها في العراق واثرها في العلاقة بين المركز و الاقليم. مجلة دراسات الدولية, ٩٩.
٦. رشيد عمارة ياس و م. فاروق عبدول مولود، دور النخبة السياسية في تأزيم السلم الأهلي في العراق بعد عام ٢٠٠٣، مجلة الدراسات السياسية والأمنية - العدد ٣ - المجلد ٢، ديسمبر ٨، ٢٠١٩.

سێیەم: چاوپێکەوتن
١. چاوپێکەوتنی کەناڵی عێراقیە نیوز لەگەڵ وەزیری دارایی پێشوو (باقر جەبر سولاغ). (٢٠٢٠/٩/١٨). [ڤیدیۆ]. بەردەستە لە: https://www.youtube.com/ ٠W١٧XExpfo٨=watch?v
٢. دەقی چاوپێکەوتنی سەرۆک وەزیرانی عێراق (محمد شیاع سودانی) لە کەناڵی (الحدث). [ڤیدیۆ]. بەردەستە لە: https://www.youtube.com/watch?v=Bl٠z-Jd٣I_c
٣. دەقی چاوپێکەوتنی (ئیبراهیم صومەیدعی) لە کەناڵی (الرشید). (٢٠٢٥/٣/١٥). [ڤیدیۆ]. بەردەستە لە: https:// www.youtube.com/watch?v=Zyy٥dP٤hf٥U

چوارەم: ڕاپۆرتی ڕۆژنامەوانی و هەواڵسازی
١. عزیز، ئاریان ڕەئوف. (٢٠٢٥/٧/٧). مووچەبڕین و گوتاری داماڵین لە مرۆڤبوون وەک ئاماژە بۆ جینۆسایدی نەرم (Soft Genocide). ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ, ٩٤٤٨, ٦.
٢. کوردستان ٢٤. (٢٠٢٥/٩/٥). جووتیارانی کورد لە کەرکووک لەلایەن دادگا و هێزە ئەمنییەکانەوە ڕێگرییان لێ دەکرێت. بەردەستە لە: net/ckb/.https://www.kurdistan٢٤ ٨٦١٠٨٠/story
٣. دراو میدیا. (٢٠٢٤). محكمة "باريس" تصدر حكما بشأن نفط إقليم كوردستان. بەردەستە لە: https://drawmedia. ١١٩٤٧=net/ar/page_detail?smart-id
٤. النشمي، فاضل. (٢٥ی ئاب ٢٠٢٤). "الحشد الشعبي" يتحرك باتجاه حقول نفط في كرميان. الشرق الأوسط. بەردەستە لە: ٣OSCZw/٢u.pw//:https
٥. گولان میدیا. (٢٠٢٥/٧/٦). رئيس برلمان كردستان يصف تشكيل عمليات دجلة بالإجراء غير القانوني. بەردەستە لە: ٢u.pw/d٠٧cOe//:https
٦. شرق الأوسط. (٢١ی کانوونی یەکەم ٢٠١٣). إقليم كردستان يرفض افتتاح مقر قيادة قوات عمليات دجلة. بەردەستە لە: ٤=page?١٤١٦٣/https://aawsat.com/home/article
٧. جەزیرە. (٢٠١٤/٧/٩). المالكي: أربيل تحولت إلى مأوى "للإرهاب". بەردەستە لە: ٢u.pw/Z١OvoK٠٤//:https
٨. CNN عەرەبی. (تشرینی یەکەم ٢٠١٧). البشمرغة: هجوم الحشد والقوات العراقية بكركوك إعلان حرب. بەردەستە لە: ٨PcHNg/٢u.pw//:https
٩. دەقی وتارەکەی (قەیس خزعەلی) لە ماڵپەڕی فەرمی بزوتنەوەی عەسائیب ئەهل ئەلحەق. بەردەستە لە: https:// ٣٩٣٧٠=ahlualhaq.iq/?p
١٠. موقع الجبال, تفاصيل جديدة بشأن استهداف كوردستان بالمسيّرات,عن طريق الرابط : https://aljeebal.com/ ٧٦٢٠/posts
١١. Rudaw, Drones targeting Kurdistan Region were launched from Kirkuk: KRG official: https://www. ١٩٠٧٢٠٢٥٣/rudaw.net/english/kurdistan

پێنجەم: دەقە یاساییەکان
١. دستور العراقي ٢٠٠٥.
٢. اتفاقية منع جريمة الإبادة الجماعية والمعاقبة عليها. بەردەستە لە: https://www.ohchr.org/ar/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide
٣. دەقی بڕیاری ژمارە (٢٣٠/فیدراڵی/٢٠٢٢) دادگای فیدراڵی. بەردەستە لە: _٢٣٠/https://www.iraqfsc.iq/krarid pdf.٢٠٢٢_fed
٤. دەقی یاسای ژمارە (١٥) لە ٢٠٠٨ یاسای باری کەسێتی کە لە پەرلەمانی کوردستان دەرچووە. بەردەستە لە: https:// ٢٠dbdfbf-_٥٤٩/٢a/item/download/www.yasaii.info html.٣٧٧٠c٨٥adV٢a٥٨٦fec٦٨b١٤٥
٥. دەقی بڕیاری ژمارە (٥٩/فیدراڵی/٢٠١٢) و (١١٠/ فیدراڵی/٢٠١٩) دادگای فیدراڵی لە ٢٠٢٢/٢/١٥. بەردەستە لە: .٢٠١٢_fed_٥٩/٢٠١٢/١/https://www.iraqfsc.iq/krarat pdf
٦. دەقی یاسای ژمارە (٢٢) ساڵی ٢٠٠٧ یاسای نەوت و غاز کە لە پەرلەمانی کوردستان دەرچووە. بەردەستە لە: https:// ١٧٥٩=legislation.krd/law-detail/?id
٧. دەقی بڕیاری (٨٣ و ١٣١ و ١٨٥/فیدراڵی/٢٠٢٤) دادگای فیدراڵی لە ٢٠٢٤/٢/٢١. بەردەستە لە: سایتی فەرمی دادگای فیدراڵی.